

พหุลักษณะของเครือข่ายทางสังคมในการจัดการนาของเกษตรกร อีสานในยุคเปลี่ยนผ่านสู่ประเทศไทย 4.0

Pluralistic Formats of Social Network for Farm Management of Isan Farmers in Transition Time to the Thailand 4.0 Era

ธนพฤษช์ ชามะรัตน์

Thanapauge Chamaratana

สาขาวิชาสังคมศาสตร์

Department of Social Sciences

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

Faculty of Humanities and Social Sciences

มหาวิทยาลัยขอนแก่น

Khon Kaen University

E-mail: thanacha@kku.ac.th

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษารูปแบบของเครือข่ายทางสังคมของเกษตรกรอีสานในการจัดการนา เก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้แนวทางการสัมภาษณ์ เพื่อสัมภาษณ์เชิงลึก ตลอดจนการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ คือ เกษตรกรชาวนาอีสานและบุคคลที่มีส่วนในการผลิต ได้มาโดยการเลือกแบบเจาะจงจากพื้นที่จังหวัดกาฬสินธุ์ ยโสธร ขอนแก่น และร้อยเอ็ด วิเคราะห์ข้อมูลด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา โดยใช้โปรแกรม ATLAS.ti ช่วยในการวิเคราะห์ และการวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม โดยใช้โปรแกรม UCI-net ผลการวิจัย พบว่า เครือข่ายทางสังคมของเกษตรกรอีสานทั้งหมดเป็นเครือข่ายในระดับพื้นที่ โดยมี 3 รูปแบบ คือ เป็นเครือข่ายที่มีศูนย์กลางสองคน (Dual-center Network) เป็นเครือข่ายที่มีศูนย์กลางหลายคน (Multi-center Network) และเป็นเครือข่ายที่ไม่มีศูนย์กลางหรือที่เรียกว่าเครือข่ายแบบวงกลม (Non-center Network or Circle Network)

คำสำคัญ: เครือข่ายทางสังคม รูปแบบของเครือข่ายทางสังคม เกษตรกรอีสาน

Abstract

The objective of this research is to study the formats of social network of Thai-Isan farmers in farm management. Data are collect via in-depth interviews as well as by participatory and non-participatory observations with 24 key informants who are new generation of Isan farmer and related worker in farm production. Key informants are select by purposive sampling technique from Kalasin, Yasothon, Khon Kaen, and Roi-et. Data analyses are content analysis with ATLAS.ti program and social network analyze by UCI-net program. The results of the study indicated that most of the social networks of Isan farmers are local networks. There are three characteristics of networks: dual-center network, multi-center network and non-center network or circle network.

Keyword: social network, format of social network, Isan farmer

1. บทนำ

ตามนโยบายของรัฐบาลในปัจจุบันที่มุ่งนำพาประเทศไทยก้าวเข้าสู่โมเดล “ประเทศไทย 4.0” (Thailand 4.0) ภายใต้กรอบแนวคิด “มั่นคง มั่งคั่ง ยั่งยืน” ทำให้หลายภาคส่วนเริ่มมีการตื่นตัวที่จะเตรียมตัวดำเนินการเพื่อตอบสนองนโยบายดังกล่าว เพราะประเทศไทยในอดีตที่ผ่านมามีการพัฒนาเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่ “ประเทศไทย 1.0” ที่เน้นภาคการเกษตร ไปสู่ “ประเทศไทย 2.0” ที่เน้นอุตสาหกรรมเบา และก้าวสู่โมเดลปัจจุบัน “ประเทศไทย 3.0” ที่เน้นอุตสาหกรรมหนักในปัจจุบัน ทว่า กลับเป็นโมเดลการพัฒนาที่ทำให้ประเทศต้องเผชิญกับดักสำคัญที่ไม่สามารถพัฒนา ประเทศอย่างสมดุลและยั่งยืนไปมากกว่านี้ (สำนักนายกรัฐมนตรี, 2560ก)

สำหรับประเทศไทยในปัจจุบันยังติดอยู่ในกับดักประเทศรายได้ปานกลาง จะเห็นได้จากในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา ในช่วงระยะแรก ระหว่างปี พ.ศ. 2500 – 2536 เศรษฐกิจไทยมีการเติบโตอย่างต่อเนื่องอยู่ที่ระดับร้อยละ 7 – 8 ต่อปี อย่างไรก็ตาม ในช่วงระยะถัดมา ระหว่างปี พ.ศ. 2537 – ปัจจุบัน เศรษฐกิจไทยกลับมีการเติบโต ที่ชะลอตัวในระดับเพียงร้อยละ 3 – 4 ต่อปีเท่านั้น (กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย, 2560)

ภายใต้โมเดลประเทศไทย 3.0 นั้น นอกจากต้องเผชิญกับกับดักประเทศรายได้ ปานกลางดังกล่าวแล้ว เรายังต้องเผชิญกับกับดักความเหลื่อมล้ำของความมั่งคั่งและ กับดักความไม่สมดุลในการพัฒนา กับดักเหล่านี้เป็นประเด็นที่ท้าทายรัฐบาล ในการ ปฏิรูปโครงสร้างเศรษฐกิจ เพื่อก้าวข้าม “ประเทศไทย 3.0” ไปสู่ “ประเทศไทย 4.0” โดยมุ่งเปลี่ยนผ่านระบบใน 4 องค์ประกอบสำคัญ ได้แก่ (1) เปลี่ยนจากการเกษตรแบบ ดั้งเดิม (Traditional Farming) ในปัจจุบัน ไปสู่การเกษตรสมัยใหม่ ที่เน้น**การบริหาร จัดการและเทคโนโลยี (Smart Farming)** โดยเกษตรกรต้องร่ำรวยขึ้น และเป็น เกษตรกรแบบเป็นผู้ประกอบการ (Entrepreneur) (2) เปลี่ยนจาก Traditional SMEs หรือ SMEs ที่มีอยู่ที่รัฐต้องให้ความช่วยเหลืออยู่ตลอดเวลา ไปสู่การเป็น Smart Enterprises และ Startups ที่มีศักยภาพสูง (3) เปลี่ยนจาก Traditional Services ซึ่งมีการสร้างมูลค่าค่อนข้างต่ำ ไปสู่ High Value Services และ (4) เปลี่ยนจากแรงงาน ทักษะต่ำไปสู่แรงงานที่มีความรู้ ความเชี่ยวชาญ และทักษะสูง (สำนักนายกรัฐมนตรี, 2560ข)

จะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนผ่านจากโมเดล “ประเทศไทย 3.0” ไปสู่ “ประเทศไทย 4.0” ส่วนหนึ่งคือเน้นการบริหารจัดการและเทคโนโลยี เพื่อนำมาปรับปรุงให้เกิดภาวะ “ทำน้อย ได้มาก” ในหลายภาคส่วน เช่น ในภาคบริการการท่องเที่ยวที่ถือเป็นแหล่งรายได้สำคัญของประเทศก็มีการปรับตัวเพื่อให้เข้าสู่ภาวะการเป็น ผู้ประกอบการที่มีผลิตภาพสูงในทางการท่องเที่ยวผ่านกรอบของการพัฒนาตามข้อตกลงยอมรับร่วมด้านคุณสมบัติวิชาชีพการท่องเที่ยวอาเซียน (ASEAN Mutual Recognition Agreement on Tourism Professionals : MRA) (ธนพฤษช์ ชามะรัตน์, 2559ก) รวมไปถึงการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตของเกษตรกรไทย ซึ่งถือเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ โดยเปลี่ยนจากเกษตรแบบดั้งเดิมไปสู่การเกษตรสมัยใหม่ ที่เน้นการบริหารจัดการและเทคโนโลยี (Smart Farming) การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างกำลังแรงงานในภาคการผลิตจากชนบทสู่เมือง (จามะวี เชียงทอง และคณะ, 2554) รวมไปถึงการเป็นเกษตรกรแบบเป็นผู้ประกอบการ (Entrepreneur) (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2559) รวมไปถึงการเปลี่ยนสินค้าโภคภัณฑ์โดยเฉพาะข้าว ที่เป็นอาหารหลักของคนไทย นำมาเพิ่มมูลค่าให้กลายเป็นอาหารสุขภาพ (Functional Foods) หรือผลิตภัณฑ์เสริมอาหาร (Nutraceuticals) ที่มีมูลค่าสูง

ในปัจจุบัน เป็นที่ยอมรับว่าอาชีพชาวนา ที่เป็นผู้ผลิตข้าวเข้าสู่ตลาดนั้น มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการดำเนินการ ทั้งเรื่องของการผลิต การจัดการทรัพยากร และการกระจายผลผลิต จากแบบแผนเดิมไปเป็นอย่างมาก และมักประสบปัญหาการขาดทุนในการดำเนินการอยู่เป็นประจำ ดังจะเห็นได้จากปรากฏการณ์ข้าวล้นตลาดจนทำให้ราคาข้าวตกต่ำ และนำไปสู่ปัญหาเศรษฐกิจในระดับมหภาคของประเทศ การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการดำเนินการในการทำนาของชาวนาไทยมีพัฒนาการตามกระแสการเปลี่ยนแปลงของโลก โดยเฉพาะในเรื่องของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี รวมไปถึงโมเดลการพัฒนาที่กล่าวถึงในช่วงต้น ไม่ว่าจะเป็น ประเทศไทย 2.0 และ 3.0 ที่ทำให้กำลังแรงงานภาคการผลิตในนาไหลบ่าออกไปสู่ภาคอุตสาหกรรมที่มุ่งเน้นการใช้แรงงาน ทั้งในและต่างประเทศ (Ayuwat and Chamaratana, 2013; ธนพฤษช์ ชามะรัตน์ ดุษฎี อายุวัฒน์ และอรนัธดา ชินศรี, 2556; ธนพฤษช์ ชามะรัตน์, 2559ข) รวมไปถึงการมีสำนึกใหม่ของชาวนาที่ก้าวหน้าจนสามารถต่อรองกับโครงสร้างโดยเฉพาะภาครัฐ และการปรับ

ตัวต่อความก้าวหน้าของเทคโนโลยีในยุคโลกาภิวัตน์ (นพพันธ์ วรรณเทพสกุล, 2559) จนทำให้รูปแบบการทำนา รวมไปถึงสถานะการผลิตของชาวนาไทยมีการเปลี่ยนแปลง ระบบการผลิตขนาดใหญ่ โดยเฉพาะการเปลี่ยนจาก “ชาวนา” สู่การเป็น “ผู้ประกอบการ” (บัวพันธ์ พรหมพิทักษ์, 2553; อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2559)

การเปลี่ยนแปลงรูปแบบหนึ่งที่เริ่มโดดเด่นชัดเจนในช่วง 2 – 3 ปีที่ผ่านมา คือ การที่คนรุ่นใหม่ที่มีความรู้และเป็นทายาทชาวนาผู้มั่งคั่งทุนการผลิตในระดับหนึ่ง เริ่มหวนคืนสู่บ้านและประกอบอาชีพชาวนา บนฐานของความรู้ที่ตนมี ทำให้เกิดเครือข่ายชาวนารุ่นใหม่ที่ประยุกต์ใช้ความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ตลอดจนการจัดการสมัยใหม่เข้ามาช่วยในการดำเนินงาน เช่น เครือข่ายคนกินข้าวเปลือกชาวนา เครือข่ายข้าวอินทรีย์อีสาน เครือข่ายเกษตรสีเขียวขอนแก่น บางส่วนก็ประสบความสำเร็จและก็มีไม่น้อยที่ประสบปัญหาการขาดทุน แต่เครือข่ายที่มีอยู่ก็ยังคงเกาะเกี่ยวช่วยเหลือกัน และกลายเป็นยุทธศาสตร์สำคัญที่ช่วยให้ชาวนารุ่นใหม่เหล่านี้สามารถยืนหยัดอยู่ได้ท่ามกลางกระแสการแข่งขันทางเศรษฐกิจที่รุนแรง ดังนั้น เมื่อรัฐบาลกำหนดนโยบาย “ประเทศไทย 4.0” จึงทำให้เกิดทิศทางการสอดคล้องกับการดำเนินการของเครือข่ายเหล่านี้

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความคิดว่า หากเราสามารถทำความเข้าใจเกี่ยวกับเครือข่ายทางสังคม (Social Network) ในประเด็นการจัดการการดำเนินงานหรือการจัดการน่าย่อมทำให้เกิดความเข้าใจถึงรูปแบบของเครือข่าย บทบาท ความสัมพันธ์ รวมไปถึงบทบาทของเครือข่ายทางสังคมที่มีต่อการจัดการนาและนำไปสู่การดำรงชีพเพื่อความอยู่ดีมีสุขของชาวนาไทย โดยเฉพาะชาวนาอีสาน อย่างไรก็ตามในบทความนี้มุ่งนำเสนอ **รูปแบบเครือข่ายทางสังคมของเกษตรกรอีสานในการจัดการนา** เพื่อเป็นการทำความเข้าใจเบื้องต้นถึงเครือข่ายทางสังคมของชาวนาอีสาน ก่อนจะพัฒนาไปสู่องค์ความรู้ที่สามารถนำเสนอเป็นนโยบายในการช่วยเหลือเกษตรกรชาวนาไทย ตลอดจนสามารถสนับสนุนนโยบายของรัฐบาลที่ถูกต้องและมีประสิทธิภาพต่อไป

2. การพัฒนารอบแนวความคิดการวิจัย

ในการทำความเข้าใจความสัมพันธ์ภายในเครือข่ายทางสังคมของเกษตรกรอีสาน ผู้วิจัยได้นำแนวคิดทางสังคมวิทยาสองแนวคิดมาประกอบการศึกษา ได้แก่ แนวคิดเครือข่ายทางสังคม (Social Network) และแนวคิดวิถียั่งยืน (Sustainable Livelihoods Framework – SLF) มาประกอบกันเพื่อทำความเข้าใจในเครือข่ายทางสังคมดังกล่าว

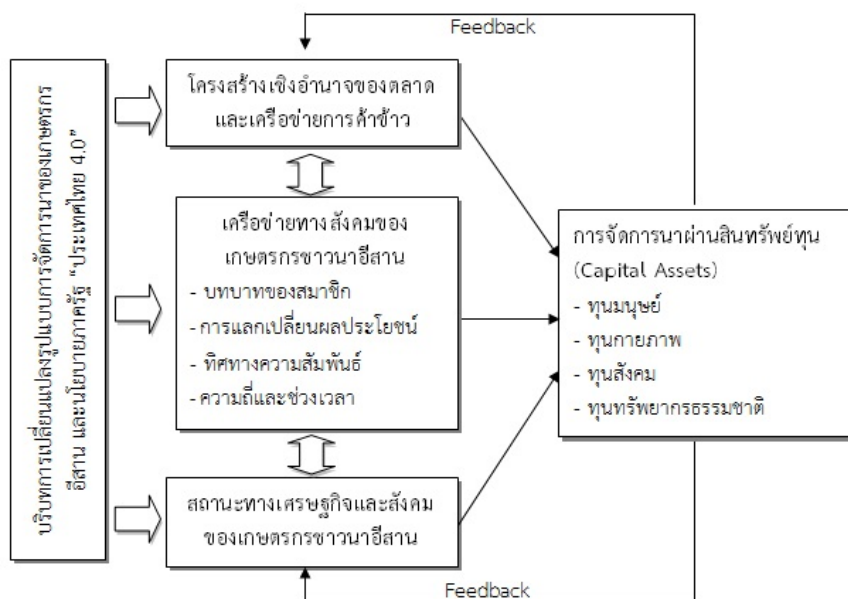
แนวคิดเครือข่ายทางสังคม (Social Network) ซึ่งมีฐานคิดที่ว่าเครือข่ายทางสังคมประกอบขึ้นจากบุคคลหรือตัวแสดง (Actor) ที่มีความสัมพันธ์ (Relation) กัน ตามบทบาทหน้าที่ของแต่ละคนหรือคู่ความสัมพันธ์มีอยู่ ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในเครือข่ายสังคม บางครั้งอาจเป็นไปตามทฤษฎีของการแลกเปลี่ยน (Exchange Theory) เพราะบุคคลไม่เพียงแต่ทำตามบทบาทหน้าที่ตามความคาดหวังในสังคม หรือตามบรรทัดฐานที่ได้รับการถ่ายทอดมาเท่านั้น แต่ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลยังขึ้นอยู่บนพื้นฐานของการรับรู้และการตัดสินใจในการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกันระหว่างคู่ความสัมพันธ์ (Boissevain, 1974 อ้างถึงในธนพฤกษ์ ชามะรัตน์, 2554; Wasserman และ Faust, 1999; Kilduff and Tsai, 2003; ธนพฤกษ์ ชามะรัตน์, 2559ข)

กล่าวได้ว่า แนวคิดในเรื่องเครือข่ายทางสังคมนั้น เน้นการดำรงอยู่ของสายใยความสัมพันธ์ทางสังคม (Social Relation Web) ระหว่างบุคคล ที่มีการขยายครอบคลุมไปทั่วทั้งสังคม แต่การวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมในทางสังคมวิทยาจะเน้นที่ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคลที่อยู่ในเครือข่ายสังคมว่า จะส่งผลกระทบต่อพฤติกรรมซึ่งกันและกันอย่างไร ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยเรื่องรูปแบบและลักษณะของเครือข่ายสังคมมาอธิบายพฤติกรรมของบุคคลด้วย ในเรื่องนี้ Wasserman and Faust (1999) ได้อาศัยแนวคิดของ Boissevain (1974) พัฒนามาเป็นกรอบในการศึกษาวิเคราะห์เครือข่ายสังคม โดยแบ่งเป็น 4 ประเด็น ประกอบด้วย (1) บทบาทของสมาชิกในเครือข่ายทางสังคม (Role of Social Network Member) เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปแบบความสัมพันธ์อันหลากหลาย (Multiplicity) (2) พื้นฐานความสัมพันธ์ภายในเครือข่าย ซึ่งมักอิงแอบอยู่กับทฤษฎีการแลกเปลี่ยน (Exchange Theory) โดยเชื่อว่าความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคลในเครือข่ายทางสังคมมักตั้งบนพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนเชิงผล

ประโยชน์ (Benefit Exchange or Transactional Contact) (3) ทิศทางการไหลของ
ความสัมพันธ์ (Directional Flow) เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดความสัมพันธ์ทางสังคมใน
ลักษณะที่เท่าเทียมกันและไม่เท่าเทียมกัน เนื่องจากความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่าง
บุคคล ที่วางอยู่บนพื้นฐานการแลกเปลี่ยนนั้น สามารถก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทั้งแบบ
ร่วมมือกัน (Cooperative) และแบบแข่งขันกัน (Competitive) นำมาซึ่งการแลกเปลี่ยน
ที่สมดุลและไม่สมดุลกันก็ได้ และ (4) ความถี่และช่วงเวลาของความสัมพันธ์ (Frequency
and Duration of Relationship) ถือเป็นปัจจัยที่นำไปสู่คุณภาพของความสัมพันธ์
โดยเฉพาะความผูกพันและความมีอิทธิพลต่อกันและกันในด้านพฤติกรรม (Wasserman
and Faust, 1999 อ้างถึงในธนพฤษ์ ชามะรัตน์, 2559ข)

ในส่วนของแนวคิดวิถียั่งยืน (Sustainable Livelihoods Framework – SLF)
ผู้วิจัยมองว่าเกษตรกรอีสานมี “สินทรัพย์ทุน” (Capital Assets) จำนวนหนึ่ง ซึ่งได้แก่
ทุนมนุษย์ ทุนกายภาพ (รวมที่ดินด้วย) ทุนสังคม โดยเฉพาะเครือข่ายทางสังคม (Social
Network) และทุนทรัพยากรธรรมชาติ (Chambers and Conway, 1991; บัวพันธ์
พรหมพักพิง, 2553) แต่เขาเหล่านี้ต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นรอบด้าน และ
การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ บางครั้งก็เป็นวิกฤติ (shocks) อย่างเช่นการเปลี่ยนแปลงราคา
พืชผลอย่างรวดเร็ว การเปลี่ยนแปลงของฤดูกาล การสูญเสียสมาชิก ที่เป็นกำลังหลัก
ในการทำมาหากินของครัวเรือน และอื่นๆ และนอกจากนี้ เกษตรกรยังถูกกระทบ
โดยนโยบายของ “ผู้แสดง” (actors) อื่น ได้แก่ นโยบายของรัฐที่มีหน่วยงานในพื้นที่นำ
ไปปฏิบัติ รวมถึงความสัมพันธ์เชิงอำนาจในตลาดการค้าข้าว เครือข่ายผู้ค้าข้าว
ตลอดจนเครือข่ายทางสังคมของชาวนาเอง ผลกระทบของปัจจัยดังกล่าวมีทั้งที่เป็น
ทางบวกและทางลบ ดังนั้น เกษตรกรเหล่านี้จึงต้องใช้เครือข่ายทางสังคมของตนมา
บริหารจัดการการดำเนินกิจกรรมการผลิต (ทำนา) ให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุดต่อไป

จากที่กล่าวมาในข้างต้น สามารถสังเคราะห์เป็นกรอบแนวคิดการวิจัย ดังแสดง
ในภาพที่ 1

ภาพที่ 1 กรอบแนวคิดในการวิจัย (Research Conceptual Framework)

อย่างไรก็ตาม ในบทความนี้จะมุ่งเน้นนำเสนอผลการศึกษารูปแบบของเครือข่ายทางสังคมของเกษตรกรอีสาน ผ่านกรอบแนวคิดทั้งสี่ของ Wasserman and Faust (1999) ที่ได้กล่าวถึงในข้างต้นแล้วเท่านั้น

3. ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ใช้รูปแบบการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Method) ใช้หน่วยในการวิเคราะห์ในระดับปัจเจกบุคคล (Individual) มีผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) ได้แก่ ชาวนาอีสานและบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการผลิต รวม 24 คน ได้มาด้วยการเลือกแบบเจาะจง (Purposive) จากพื้นที่จังหวัดกาฬสินธุ์ ยโสธร ขอนแก่น และร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นพื้นที่แหล่งผลิตข้าวที่สำคัญของประเทศไทย และปรากฏพบว่ามีเครือข่ายผู้ผลิตข้าวหรือชาวนาที่เป็นคนรุ่นใหม่ ได้แก่ เครือข่ายเกษตรกรอินทรีย์เขาวงกาฬสินธุ์ เครือข่าย

ชาวอินทรีชัยโสธร เครือข่ายเกษตรกรสีเขียวขอนแก่น และเครือข่ายชาวเกลือร้อยเอ็ด (นามสมมติทั้งสิ้น)

ผู้วิจัยใช้การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) กับเกษตรกรอีสาน โดยมีแนวทางสัมภาษณ์ (Interview Guideline) เป็นเครื่องมือในการรวบรวมข้อมูล ร่วมกับการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม (Participatory and Non-participatory Observations) ผู้วิจัยใช้การจดบันทึกสนาม (Field Note) บันทึกภาพและเสียงการสนทนา โดยได้ขออนุญาตกับผู้เกี่ยวข้องก่อนทุกครั้ง หากได้รับอนุญาตจึงจะทำการบันทึกภาพและเสียงการสนทนา แต่หากไม่ได้รับอนุญาต จึงใช้วิธีการจดบันทึก และทุกวันที่มีการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพด้วยการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม ผู้วิจัยจะทำการเรียบเรียงและบรรณาธิกรณข้อมูลในช่วงเย็นของวันที่เก็บข้อมูลทันที เพื่อให้ได้ข้อมูลที่มีความครบถ้วนสมบูรณ์ สำหรับการตรวจสอบความตรง (Validity) และความเที่ยง (Reliability) ของข้อมูลเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยใช้วิธีการไตรภาคี แบบต่างแหล่งข้อมูล (Data Source Triangulation) กระทำโดยการสัมภาษณ์จากผู้ให้ข้อมูลในหลายแหล่งข้อมูล กระจ่ายกันไปตามพื้นที่ มีการสอบถามข้อมูลด้วยการถามคำถามเดิมในเวลาที่แตกต่างกัน การปรับคำถามใหม่ในระหว่างสัมภาษณ์ และการสมมติเหตุการณ์ที่ยังไม่เกิดขึ้น เพื่อให้ผู้ให้ข้อมูลสำคัญได้แสดงทรรศนะของตนเองมากที่สุด มีการตรวจสอบข้อมูลย้อนกลับระหว่างเกษตรกรผู้ให้ข้อมูลสำคัญ จนแน่ใจว่าข้อมูลที่ได้มีความเที่ยงตรงและเชื่อถือได้ (Creswell and Clark, 2007; สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2550)

ด้านการประมวลผลและวิเคราะห์ข้อมูล เริ่มจากการนำข้อมูลที่ได้มาจัดระเบียบทางกายภาพของข้อมูล ได้แก่ การถอดเทปบันทึกเสียงและบรรณาธิกรณข้อมูลจากบันทึกสนาม (Field Note) แล้วจัดพิมพ์ข้อมูลลงเครื่องคอมพิวเตอร์ โดยใช้โปรแกรม Microsoft Word จากนั้นจึงโอนข้อมูล (Assigning) เข้าสู่โปรแกรม ATLAS.ti ซึ่งเป็นโปรแกรมคอมพิวเตอร์ช่วยในการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ (Computer-Assisted Qualitative Data Analysis) แล้วทำการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) เพื่อแยกแยะ ตีความ เปรียบเทียบ หาความสัมพันธ์และแบบแผนในปรากฏการณ์ เพื่อสร้างข้อสรุปแบบอุปนัย (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2550) ในประเด็นที่เกี่ยวข้อง

ในส่วนของการวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมของเกษตรกรอีสาน ผู้วิจัยได้ใช้การวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมอย่างง่าย (Simple Social Network Analysis) โดยใช้โปรแกรม UCI-net ซึ่งเป็นโปรแกรมที่สามารถสร้างแบบจำลองเครือข่ายเสมือนจริงผ่านรหัสของโปรแกรมได้โดยตรง (De Nooy, Batagelj, and Mrvar, 2005)

สำหรับการนำเสนอผลการวิจัย ผู้วิจัยใช้วิธีการพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) และเพื่อให้มีความชัดเจนมากขึ้น ผู้วิจัยจึงใช้แผนภาพ (Diagrams) และรูปภาพ (Pictures) ประกอบในการนำเสนอด้วย

อนึ่ง เพื่อให้เป็นไปตามแนวทางของกรอบจริยธรรมการวิจัย ชื่อของเกษตรกรอีสานที่ใช้ในการนำเสนอในบทความนี้เป็นชื่อสมมติทั้งสิ้น

4. ผลการศึกษา

4.1 เกษตรกรอีสานรุ่นใหม่ในยุคเปลี่ยนผ่าน : บริบททั่วไปของผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

จากการสัมภาษณ์เชิงลึกกับเกษตรกรชาวนาอีสานและบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการผลิตในพื้นที่จังหวัดกาฬสินธุ์ ยโสธร ขอนแก่น และร้อยเอ็ด สามารถแยกเป็นเครือข่ายตามพื้นที่ดังกล่าว เป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ เครือข่ายเกษตรกรอินทรีย์เขาวงกาฬสินธุ์ เครือข่ายข้าวอินทรีย์ยโสธร เครือข่ายเกษตรสีเขียวขอนแก่น และเครือข่ายข้าวเกลือร้อยเอ็ด รวมมีผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 24 คน โดยมีบริบททั่วไปของเกษตรกรอีสานแยกตามเครือข่ายดังนี้

(1) **เครือข่ายเกษตรกรอินทรีย์เขาวงกาฬสินธุ์** มีสมาชิกรวม 7 คน ประกอบด้วย **เชชนพ สร้อย แดง หวาน สิทธิ และสังข์** โดยสี่คนแรกมีอายุระหว่าง 29 – 40 ปี ทำนาบนที่ดินในกรรมสิทธิ์ของตนเองหรือคู่สมรส ส่วนสามรายที่เหลือมีอายุระหว่าง 26 – 30 ปี ทำนาบนที่ดินของพ่อแม่ ทำให้ยังต้องขอความเห็นชอบในการตัดสินใจในการผลิตจากพ่อแม่อยู่ ทั้ง 7 คน สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรี ส่วนใหญ่มีประสบการณ์การทำงานนอกภาคการเกษตรมาก่อน เช่น เป็นลูกจ้างองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ทำงานโรงงาน พนักงานสำนักงาน และค้าขาย สาเหตุสำคัญที่ผันตัวมาทำนา คือ กลับมาดูแลพ่อแม่ จึงมารับช่วงทำนาต่อจากพ่อแม่ที่ยกที่นาให้ เพื่อการใช้

ชีวิตในเมือง และอยากมีอิสระในการทำงานโดยพวกเขาเห็นว่าอาชีพทำนาที่เหมือน
อาชีพอิสระอื่นที่ได้เป็นนายตนเอง ดังคำยืนยันของ *เชษ* ที่นอกจากจะทำนาเป็นอาชีพ
หลักแล้วยังเป็นตัวแทนจำหน่ายเมล็ดพันธุ์และปุ๋ยเพื่อสร้างรายได้อีกทางหนึ่ง ที่กล่าวว่า

“...อยากกลับมาอยู่บ้านตัวเองครับอาจารย์ ได้มาดูแลพ่อแม่ ทำนา
บนที่ของเราเอง เป็นนายตัวเอง ไม่ต้องคอยกังวลว่าจะทำอะไรผิดใจแก่
หรือหัวหน้างาน สบายใจกว่าเยอะครับ...” (สัมภาษณ์เมื่อ 1 พฤษภาคม 2560)

(2) **เครือข่ายชาวอินทรีชัยโสธร** มีสมาชิกรวม 5 คน ประกอบด้วย *แสง เนา เสก*
วิทย์ และ *แสง* โดยมีอายุระหว่าง 30 – 46 ปี ทั้งหมดทำนาบนที่ดินในกรรมสิทธิ์ของตน
หรือคู่สมรส จึงล้วนแล้วแต่สามารถตัดสินใจในการผลิตด้วยตนเอง สำหรับการศึกษา
ส่วนใหญ่สำเร็จการศึกษาในระดับมัธยมปลาย ยกเว้น *เนา* เพียงคนเดียวที่จบปริญญา
ตรีและมีทักษะในการใช้คอมพิวเตอร์ และเคยเป็นพนักงานสำนักงานในกรุงเทพฯ
ก่อนกลับมาแต่งงานมีครอบครัวที่บ้านเกิดและดูแลพ่อแม่ที่แก่ชรา ส่วนสมาชิกคนอื่นๆ
มีอาชีพหลักเป็นเกษตรกรอยู่แล้ว นอกจากนี้ทั้งหมดยังเป็นสมาชิกของกลุ่มเกษตรกร
ผลิตข้าวอินทรีย์ของจังหวัดยโสธร จึงได้รับโอกาสในการฝึกอบรมจากหน่วยงาน
ที่เกี่ยวข้องบ่อยครั้ง *จน แสง* และ *เนา* มีความเชี่ยวชาญด้านการทำข้าวอินทรีย์เป็น
อย่างมากและได้รับเชิญไปเป็นวิทยากรบรรยายประสบการณ์ของตนแก่เกษตรกร
ในพื้นที่อื่นเสมอ ดังคำบอกเล่าด้วยความภาคภูมิใจของ *แสง* ที่ว่า

“ผมกลับมาทำงานด้านเกษตรอินทรีย์จนจังหวัดเขาเข้ามาสนับสนุน
เพราะเป็นนโยบายของโยสอยู่แล้วเรื่องเกษตรอินทรีย์นี้ ก็ได้ไปพูดให้ชาวนา
ที่อื่นฟังว่ามันดียังไง ทำยังไง ได้ผลตอบแทนคุ้มค่าไหม...ก็ภูมิใจละครับว่า
เป็นชาวนาจนๆ แต่มีโอกาสไปบอกไปเล่าให้คนจบสูงๆ เป็นด็อกตอร์ด็อกเตอร์
แบบอาจารย์ฟังมาก็หลายคน (ยิ้ม)...” (สัมภาษณ์เมื่อ 7 มิถุนายน 2560)

(3) **เครือข่ายเกษตรสีเขียวขอนแก่น** มีสมาชิกรวม 6 คน ประกอบด้วย
ไต้ง วงศ์ หล้า เหลา น้อย และ *เวช* โดยสามคนแรกมีอายุระหว่าง 32 – 44 ปี ทำนาบน
ที่ดินในกรรมสิทธิ์ของตนหรือคู่สมรส ส่วนสามรายที่เหลือมีอายุระหว่าง 29 – 33 ปี

ทำนาบนที่ดินของพ่อแม่และพี่น้อง แต่สามารถตัดสินใจในการผลิตได้อย่างเต็มที่ ส่วนใหญ่สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรี บางคนจบประกาศนียบัตรวิชาชีพ (ปวช.) โดยมีประสบการณ์การทำงานนอกภาคการเกษตรมาก่อน เช่น ทำงานสำนักงาน ทำงานโรงงาน และมีบางรายเป็นนักการเมืองท้องถิ่นด้วย สาเหตุสำคัญที่สมาชิกของเครือข่ายนี้ผันตัวมาทำนา คือ เพื่อการใช้ชีวิตมั่งคั่งเงินเดือน อยากมีอิสระในการทำงาน และเห็นเพื่อนบางส่วนที่ทำการเกษตรประสบความสำเร็จ โดยในกรณีของ ไต้ ที่นอกจากจะมีที่นาในกรรมสิทธิ์ของตนเองแล้วยังมีทุนในรูปแบบของรถไถ และรถเกี่ยวข้าว ทำให้สามารถหารายได้เพิ่มจากการใช้ทุนดังกล่าวไปในการรับจ้างไถแปลงที่นาและเกี่ยวข้าวในของเกษตรกรคนอื่นด้วย ทำให้มีรายได้เป็นกอบเป็นกำ และเป็นความสำเร็จที่ทำให้เพื่อนๆ เอาเป็นตัวอย่างในการหันกลับคืนสู่ชีวิตชาวนารุ่นใหม่ ดังคำยืนยันของ น้อย ที่ระบุว่า

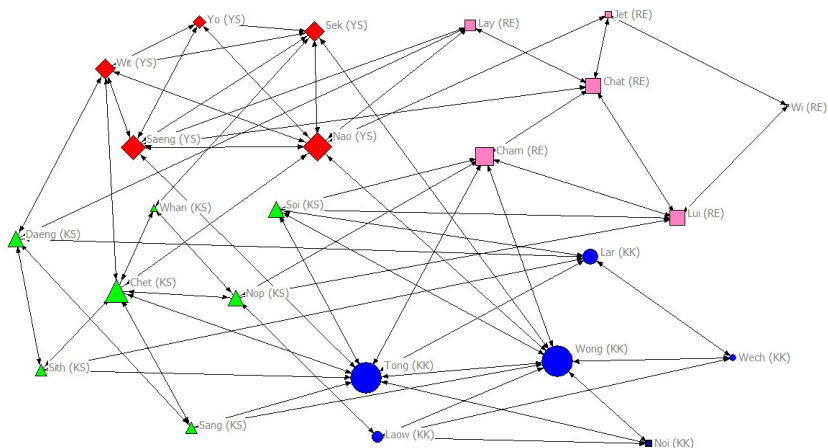
“....พี่ไต้เป็นคนบ้านใกล้ๆ กัน แล้วก็ป็นรุ่นพี่ที่โรงเรียน พอจบออกมาเขาก็หายไปทำงานโรงงาน โผล่มาอีกทีเห็นแกกลับมามีนาเฉยเลย ก็ถามแกอยู่ว่ากลับมาให้ยากทำไม อยู่เป็นผู้จัดการโรงงานไม่ดีกว่าหรือ แกก็ไม่ว่าอะไรเอาแต่ยิ้มลูกเดียว ต่อมาก็เห็นแกออกรถไถนา รถเกี่ยวข้าว มาตระเวนรับงานตามบ้านต่างๆ นาตัวเองแทบไม่ได้ทำเอง ต้องจ้างพวกหนู มาทำให้ (หัวเราะ)....ในเน็ตเขามีเน็ตไอดอล แต่แถวนี้แกเป็นชาวนาไอดอล ให้พวกหนูเลยแหละ (หัวเราะ)....” (สัมภาษณ์เมื่อ 7 สิงหาคม 2560)

(4) เครือข่ายข้าวเกือกกล้วยเอ็ด มีสมาชิกรวม 6 คน ประกอบด้วย แซ่ม ชาติ หลุย เล่ เจต และ วิ โดยมีอายุระหว่าง 28 – 40 ปี ทั้งหมดทำนาบนที่ดินในกรรมสิทธิ์ของตนหรือคู่สมรส ทำให้สามารถตัดสินใจในการผลิตด้วยตนเองได้อย่างเต็มที่ ส่วนใหญ่สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีและประกาศนียบัตรวิชาชีพ (ปวช.) ทั้งหมดมีประสบการณ์การทำงานนอกภาคการเกษตรมาก่อน เช่น รับราชการ ทำงานสำนักงาน ทำงานโรงงาน บางรายเคยไปทำงานต่างประเทศ สาเหตุสำคัญที่ผันตัวมาทำนา คือ อยากกลับบ้าน พ่อแม่ยกที่นาให้เลยลงทุนซื้อเพิ่มเติมเพื่อทำนาให้ได้ผลมากขึ้น บางคนเป็นหน่วยการทำงานที่เคร่งเครียดในที่ทำงาน และอยากอยู่แบบพอเพียง ดังคำบอกเล่าของ ชาติ ที่ว่า

“ผมเจอแฟนที่กรุงเทพ ทำงานออฟฟิศเดียวกัน อยู่มา 2-3 ปีงานก็หนัก เครียดก็เครียด บรรยาการก็อึดอัด พอแฟนผมถูกบีบให้ออก เธอเลยชวนผมกลับบ้านมาทำนา ที่แรกก็คิดหนักอยู่ว่าจะทำได้ไหม แต่พอเอาเข้าจริงเราก็ไม่ได้ทำอะไรหมดทุกอย่างอะไรทำไม่ไหวก็จ้างเอา แต่หลังๆ มาผมเริ่มเป็นที่ไม่ต้องจ้างแล้ว ทำเองดีกว่า ก็คิดว่าทำมากได้มากทำน้อยได้น้อย แต่ถ้าเราพออยู่พอกิน มันก็พออยู่ได้ครับ” (สัมภาษณ์เมื่อ 28 กรกฎาคม 2560)

จะเห็นได้ว่าชาวนาอีสานและบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการผลิตจากทั้งสี่เครือข่ายส่วนใหญ่อยู่ในวัยหนุ่มสาวที่ผ่านการทำงานนอกภาคการเกษตร มีความรู้และประสบการณ์พอสมควร แต่ก็ถวิลหาการทำอาชีพเกษตรกรรมที่มีลักษณะเป็นอิสระเป็นนายตัวเอง มีความสุขจากการอยู่อย่างพอเพียง บางส่วนเห็นความสำเร็จของเพื่อนที่ทำอาชีพชาวนาแต่สามารถสร้างรายได้เป็นกอบเป็นกำจึงหันกลับมาใช้ทุนที่ตนมีจากรุ่นพ่อแม่ในการประกอบอาชีพ บางรายมีความสามารถสูงจนสามารถถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์แก่ผู้อื่นได้ นำไปสู่การถ่ายทอดความสัมพันธ์ในเครือข่ายทางสังคมที่จะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป

อนึ่ง เกษตรกรอีสานในเครือข่ายรวม 24 คน ชำนาญ เมื่อนำมาวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมโดยโปรแกรม UCI-net ได้ผลลัพธ์เป็นแผนภูมิเครือข่ายทางสังคมในภาพรวม ดังแสดงในภาพที่ 2

ภาพที่ 2 เครือข่ายทางสังคมของเกษตรกรอีสาน

4.2 รูปแบบของเครือข่ายทางสังคมของเกษตรกรอีสาน

เมื่อพิจารณาตามกรอบแนวคิดในการศึกษาวิเคราะห์เครือข่ายสังคม ของ Wasserman and Faust (1999) ทั้ง 4 ประเด็น ไม่ว่าจะเป็นบทบาทของสมาชิกในเครือข่ายทางสังคม พื้นฐานความสัมพันธ์ตามทฤษฎีการแลกเปลี่ยนเชิงผลประโยชน์ ทิศทางของความสัมพันธ์ ตลอดจนความถี่และช่วงเวลาของความสัมพันธ์ ทำให้พบว่า เครือข่ายทางสังคมของเกษตรกรอีสานที่เป็นชาวนารุ่นใหม่ข้างต้นมีรูปแบบสำคัญ 3 รูปแบบ ดังนี้

(1) **เครือข่ายที่มีศูนย์กลางสองคน (Dual-center Network)** ได้แก่ เครือข่าย เกษตรกรสีเขียวขอนแก่น โดยเมื่อพิจารณาถึงบทบาทของสมาชิกในเครือข่ายทางสังคม พบว่า มีชาวนาอีสานที่เป็นศูนย์กลาง (Center) ของเครือข่าย ทั้งยังมีลักษณะพิเศษ คือ เป็นศูนย์กลางคู่ (Dual-Center) ได้แก่ ไต้ง และ วงศ์ ที่ต่างมีผลประสิทธิภาพความหนาแน่น (Density) ของเครือข่ายสูงถึง 1.50 โดยทั้งคู่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับชาวนาคนอื่น ถึง 9 คน (พิจารณาภาพที่ 2) และมีบทบาทสำคัญในเครือข่าย คือ การแบ่งปันข้อมูล การตลาดระหว่างสมาชิกในเครือข่ายย่อยและเชื่อมโยงไปยังเครือข่ายอื่น การ

แลกเปลี่ยนทรัพยากร โดยเฉพาะพันธุ์ข้าวและเครดิตปุ๋ย ตลอดจนการให้บริการที่ดิน มีต้นทุนอยู่ เช่น การให้บริการแรงงานรับจ้างทำนา การให้บริการรถไถและรถเกี่ยวข้าว ในอัตราพิเศษ สะท้อนถึงพื้นฐานความสัมพันธ์ตามทฤษฎีการแลกเปลี่ยนเชิงผลประโยชน์ รวมไปถึงทิศทางของความสัมพันธ์ที่ศูนย์กลางอย่าง ไต้ง ที่เป็นทั้งผู้มีทุนที่พึ่งพาได้และเป็นแรงบันดาลใจในฐานะ “ชาวนาไอดอล” ของเพื่อนสมาชิกดังที่กล่าวถึงแล้วในข้างต้น

ยังเป็นที่น่าสนใจอีกว่าทั้ง ไต้ง และ วงศ์ เป็นหุ้นส่วนในการจัดการนาของกันและกัน กล่าวคือ ในขณะที่ ไต้ง มีทุนที่เป็นเครื่องจักรสำหรับงานนา แต่ วงศ์ ก็มี “ทีมงาน” ที่เป็นแรงงานรับจ้างทำนา ทำให้ทั้งสองคนต่างพึ่งพาอาศัยกันในการผลิตและกลายมาเป็นผู้ดำเนินการผลิตและจัดจำหน่ายของเครือข่ายนี้อย่างสมบูรณ์ โดยเฉพาะ วงศ์ ที่รับซื้อผลผลิตจากสมาชิกเครือข่ายทั้งในและนอกพื้นที่ ในราคาสูงกว่าโรงสีนิตน่อย โดยเขาถือว่าเป็นการช่วยเหลือเพื่อนชาวนา และยังเป็นการรักษาฐานลูกค้าผู้ใช้บริการทีมงานของเขาอีกด้วย ดังคำกล่าวของเจ้าตัวที่ว่า

“...ผมก็รับซื้อมาเผื่อเอาไว้ขายต่อครับ ให้ราคาพอช่วยกันได้ พี่น้องเขาก็พอมีเงินทองไปจับจ่ายใช้สอยพอให้คล่องมือ เพื่อเขาจะคิดถึงเรายามต้องการคนงาน...” (สัมภาษณ์เมื่อ 5 สิงหาคม 2560)

นอกจากนี้ทั้งสองต่างมีเครือข่ายภายนอกที่เชื่อมโยงไปยังกลุ่มชาวนาที่กาฬสินธุ์ ยโสธร และร้อยเอ็ด ทำให้เกิดโอกาสในการขยายเครือข่ายเพื่อเชื่อมโยงและแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ในวงที่กว้างขวางมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคปัจจุบันที่การใช้สื่อสังคมออนไลน์ (Social Media) ถูกใช้งานในการเชื่อมโยงผู้คนเข้าด้วยกันอย่างมีประสิทธิภาพ รวดเร็วฉับไว โดยเฉพาะการใช้แอปพลิเคชัน Line และ Facebook เช่นในกรณีของ วงศ์ ที่มีการเชื่อมโยงกับ เนา ศูนย์กลางของเครือข่ายข้าวอินทรีย์ยโสธร จากการเข้าร่วมการอบรมเกี่ยวกับการทำข้าวอินทรีย์ที่มี เนา เป็นวิทยากร และได้ติดต่อขอคำแนะนำ รวมทั้งแลกเปลี่ยนข้อมูลการตลาดกันเสมอมา สะท้อนถึงผลของความถี่ของความสัมพันธ์ที่ยังได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้กันมากเท่าไรก็มีโอกาสพัฒนาความไว้วางใจกันมากขึ้น

(2) **เครือข่ายที่มีศูนย์กลางหลายคน (Multi-center Network)** ได้แก่ เครือข่ายเกษตรอินทรีย์ชาววงกาฬสินธุ์ และเครือข่ายข้าวเกลือภูมิลอยเอ็ด โดยเมื่อพิจารณาถึงบทบาทของสมาชิกในเครือข่ายทางสังคมทั้งสอง พบว่า มีชวานาอีสานที่เป็นศูนย์กลางหลายคน โดยเครือข่ายเกษตรอินทรีย์ชาววงกาฬสินธุ์ มี *เชษ นพ สร้อย และ แดง* เป็นศูนย์กลางของเครือข่าย มีสัมประสิทธิ์ความหนาแน่นของเครือข่ายเท่ากับ 0.86 0.71 0.71 และ 0.71 ตามลำดับ ส่วนเครือข่ายข้าวเกลือภูมิลอยเอ็ด มี *แหม่ม ชาติ และ หลุย* เป็นศูนย์กลางของเครือข่าย มีสัมประสิทธิ์ความหนาแน่นของเครือข่ายเท่ากับ 1.00 0.83 และ 0.83 ตามลำดับ (พิจารณาภาพที่ 2)

เมื่อพิจารณาบทบาทสำคัญในเครือข่ายของศูนย์กลางเหล่านี้ มีลักษณะคล้ายคลึงกัน คือ การแบ่งปันข้อมูลการตลาดระหว่างสมาชิกในเครือข่ายย่อยและเชื่อมโยงไปยังเครือข่ายอื่น และมีบ้างที่มีการการแลกเปลี่ยนทรัพยากรอย่างเมล็ดพันธุ์ข้าวและกำลังแรงงานที่มีทั้งในลักษณะ “เอาแรง/แลกแรง” และ “การรับจ้าง” อันเป็นไปตามทฤษฎีการแลกเปลี่ยนเชิงผลประโยชน์ ยกตัวอย่างกรณีของ *ชาติ* กับ *เล่* ในเครือข่ายข้าวเกลือภูมิลอยเอ็ด โดยเขาทั้งสองเป็นเพื่อนบ้านกัน ต่างสามารถตัดสินใจในการผลิตด้วยตนเองได้อย่างเต็มที่ด้วยทำนาบนที่ดินในกรรมสิทธิ์ของคู่สมรสและของตนเอง หลายครั้งที่ทั้งสองคนมีการแลกเปลี่ยนการผลิตในลักษณะของการ “เอาแรง/แลกแรง” แต่ก็มีหลายครั้งที่ *เล่* มารับจ้างเกี่ยวข้าวในฤดูกาลเก็บเกี่ยวโดยรับค่าแรงวันละ 400 บาทจาก *ชาติ* ดังคำบอกเล่าของ *เล่* ที่ระบุว่า

“...ชวานาแบบพวกเรามีอะไรทำให้ได้เงินเราก็อำหมดแหละครับ
บางทีก็เอาแรงกันบ้านเหนือบ้านใต้ในหมู่ญาติพี่น้องก็ได้ รับจ้างกันก็มี
ใครจ้างเราก็อไป...” (สัมภาษณ์เมื่อ 28 กรกฎาคม 2560)

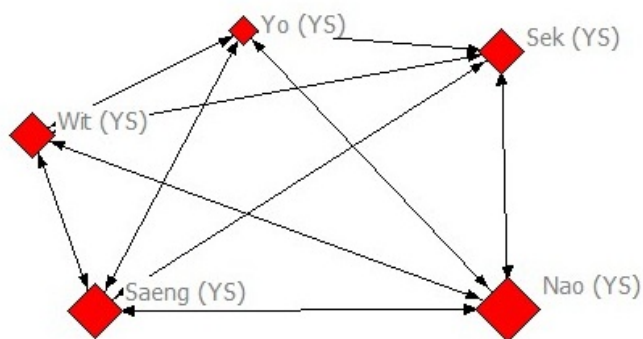
อย่างไรก็ตามทิศทางของความสัมพันธ์ระหว่างชวานาที่เป็นศูนย์กลางกับสมาชิกในเครือข่ายกลับไม่พบว่ามีลักษณะของการพึ่งพาศูนย์กลางอย่างเดียว เพราะสมาชิกในเครือข่ายหลายรายสามารถช่วยเหลือตัวเองได้ ทั้งยังสามารถเจรจาต่อรองกับศูนย์กลางแต่ละคนได้อย่างเป็นอิสระ สะท้อนถึงการมีทางเลือกในการสร้างความสัมพันธ์ทำให้ไม่เกิดการผูกขาดกับคนใดคนหนึ่ง แต่เลือกที่จะต่อรองเป็นกรณีไป

ดังกรณีตัวอย่างของ ชาติ กับ เล่ เช่นกัน ที่พบว่าทั้งสองคนต่างสามารถเชื่อมโยงไปยังเครือข่ายต่างพื้นที่อย่างเครือข่ายชาวนอินทรีย์ยโสธร ผ่านการเรียนรู้เรื่องชาวนอินทรีย์กับ แสง นั่นเอง ลักษณะเช่นนี้บ่งบอกถึงโอกาสที่เปิดกว้างของสมาชิกในเครือข่ายที่สามารถแสวงหาข้อมูลรวมถึงผลประโยชน์จากเครือข่ายทั้งภายในและภายนอกเครือข่ายระดับพื้นที่ ดังคำกล่าวของ เล่ ที่ชี้ว่า

“...ผมได้ไปเรียนการทำข้าวมะลิอินทรีย์กับพี่แสงที่จังหวัดยโสธร ตอนนั้นทางเครือข่ายเกษตรอำเภอที่ร้อยเอ็ดเขาพาไป พอไปได้เห็นอะไรดีก็เลยอยากลองทำบ้าง เพราะเขาว่าราคาข้าวอินทรีย์ดีกว่าข้าวทั่วไป แต่ปัญหาของผม คือ ยังไม่มีช่องทางขายแบบเขา ก็เลยอยากเรียนรู้บ้าง เพราะในร้อยเอ็ดก็ยังไม่ค่อยมีคนทำได้...” (สัมภาษณ์เมื่อ 28 กรกฎาคม 2560)

นอกจากนี้ ยังพบว่าการเชื่อมโยงไปยังเครือข่ายภายนอกของเครือข่ายลักษณะนี้ไม่จำเป็นต้องพึ่งพาชาวนาที่เป็นศูนย์กลางเสมอไป ยกตัวอย่างในเครือข่ายเกษตรอินทรีย์เขาวงกาฬสินธุ์ ที่มี แดง ซึ่งสามารถเชื่อมโยงกับ วิทย์ ในเครือข่ายชาวนอินทรีย์ยโสธร หล้า ในเครือข่ายเกษตรสีเขียวขอนแก่น และ เล่ ในเครือข่ายข้าวเกลือกลัร้อยเอ็ด ซึ่งมีการเชื่อมโยงกับ เนาว และ แสง ในเครือข่ายชาวนอินทรีย์ยโสธรผ่านเครือข่ายสื่อสังคมออนไลน์ Line ที่มีการสร้างกลุ่มไลน์ระหว่างกันของชาวนาเหล่านี้ สะท้อนว่าความถี่และช่วงเวลาของความสัมพันธ์หาได้มีผลต่อความเชื่อมโยงของเครือข่ายในลักษณะนี้ไม่

(3) **เครือข่ายที่ไม่มีศูนย์กลาง (Non-center Network)** หรือบางครั้งอาจเรียกว่าเครือข่ายแบบวงกลม (Circle Network) ได้แก่ เครือข่ายชาวนอินทรีย์ยโสธร โดยเครือข่ายลักษณะนี้จะมีความสมบูรณ์ของเครือข่าย กล่าวคือสมาชิกของเครือข่ายทุกคนมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันทั้งหมด ทำให้ไม่มีศูนย์กลางของเครือข่ายอย่างแท้จริง ดังภาพที่ 3

ภาพที่ 3 เครือข่ายข้าวอินทรีย์ยโสธรที่ไม่มีศูนย์กลาง

อย่างไรก็ตาม ในความสมบูรณ์ของเครือข่ายทางสังคมของเครือข่ายข้าวอินทรีย์ยโสธร เรากลับพบผู้นำโดยธรรมชาติของเครือข่าย คือ แสง และ เนา ที่มีความเชี่ยวชาญด้านการทำข้าวอินทรีย์โดยได้รับการพัฒนาและสร้างโดยหน่วยงานภาครัฐของจังหวัดยโสธร ทำให้ทั้งสองมีโอกาสได้ไปเป็นวิทยากรบรรยายประสบการณ์ของตนแก่เกษตรกรในพื้นที่อื่นเสมอทำให้เกิดการขยายเครือข่ายในรูปแบบของการแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ตลอดจนการเข้าถึงทรัพยากรการผลิตบางประการ เช่นในกรณีของ เนา ที่มีการเชื่อมโยงกับ เชษ ในเครือข่ายเกษตรอินทรีย์เขาวงกตสินธุ์ ที่นอกจากจะทำนาเป็นอาชีพหลักแล้วยังเป็นตัวแทนจำหน่ายเมล็ดพันธุ์และปุ๋ย ภายหลังจากการพบกันในเวทีอบรมแห่งหนึ่ง ทำให้ทั้งสองคนแลกเปลี่ยนเรียนรู้และไปมาหาสู่เพื่อขอความรู้ทั้งด้านเทคนิคการผลิตและการตลาดระหว่างกัน จนทำให้มีความไว้วางใจถึงขั้นที่ เชษ ให้เครดิตเมล็ดพันธุ์และปุ๋ยแก่เครือข่ายข้าวอินทรีย์ยโสธรผ่านทาง เนา ดังคำกล่าวอ้างของเธอที่ระบุว่า

“...เจอกับพี่เชษตอนหนูไปสอนที่สารคาม ส่วนแกมาอบรม แล้วก็สนใจการทำข้าวอินทรีย์ เลยติดต่อกันมาตลอดจนสนิทกัน ขนาดที่ว่าให้เราเซนต์เมล็ดพันธุ์กับหัวเชื้อปุ๋ยได้เลยแหละค่ะ...” (สัมภาษณ์เมื่อ 8 มิถุนายน 2560)

จากที่กล่าวมาทั้งหมดในข้างต้น สรุปได้ว่าลักษณะของเครือข่ายทางสังคมของชาวนาอีสานจากการวิจัยครั้งนี้ ทั้งหมดเป็นเครือข่ายในระดับพื้นที่ โดยมีรูปแบบสำคัญสามลักษณะ คือ เป็นเครือข่ายที่มีศูนย์กลางสองคน เป็นเครือข่ายที่มีศูนย์กลางหลายคน และเป็นเครือข่ายที่ไม่มีศูนย์กลางหรือเครือข่ายแบบวงกลม

5. ข้อเสนอแนะ

จากผลการศึกษาข้างต้นชี้ให้เห็นว่าเครือข่ายทางสังคมของเกษตรกรชาวนาอีสานมีบทบาทสำคัญในการเพิ่มประสิทธิภาพการจัดการทั้งทางด้านการผลิตและการจัดการผลผลิต ตลอดจนยังเป็นกลไกสำคัญในการสร้างผลประโยชน์แก่เกษตรกรอีสาน ดังนั้น หากหน่วยงานด้านการส่งเสริมการเกษตรสามารถนำกลไกการทำงานของเครือข่ายทางสังคมไปใช้ในการส่งเสริมการผลิตโดยการเสริมแรงเพิ่มพลังแก่เครือข่ายทางสังคมอย่างเป็นรูปธรรม โดยอาศัยลักษณะเด่นของเครือข่ายทางสังคมในแต่ละรูปแบบ การติดต่อสัมพันธ์ภายในเครือข่าย ทั้งแบบพบกันโดยตรง (Face to Face) หรือการติดต่อผ่านสื่อเครือข่ายสังคมออนไลน์ที่เป็นเทคโนโลยีสารสนเทศสำคัญและเข้าถึงได้อย่างกว้างขวาง น่าจะเป็นตัวช่วยขับเคลื่อน และสร้างโอกาสในการพัฒนาเกษตรกร โดยเฉพาะชาวนาอีสานรุ่นใหม่ที่จะเริ่มหันกลับสู่ผืนนาในถิ่นกำเนิดให้กลายเป็นชาวนาผู้ประกอบการที่มีทั้งความรู้ ทักษะ การจัดการที่เหมาะสม และทุนทางสังคมผ่านเครือข่ายที่เข้มแข็ง ย่อมช่วยนำพาให้มวลชนกลุ่มใหญ่ของประเทศก้าวสู่ยุค “ประเทศไทย 4.0” ได้อย่างรู้เท่าทัน มีภูมิคุ้มกัน และเกิดเป็นความมั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืนอย่างแท้จริงต่อไป

กิตติกรรมประกาศ (Acknowledgements)

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย เรื่อง Role of Social Network for Farm Management of Isan Farmers in Transition Time to the Thailand 4.0 Era ที่ผู้เขียนเป็นหัวหน้าโครงการ โดยได้รับทุนสนับสนุนการวิจัย (นักวิจัยระดับกลาง) ประจำปีงบประมาณ 2560 จากคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

เอกสารอ้างอิง (References)

- กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย. (2560). *ข้อมูลสถิติที่สำคัญของจังหวัดและดัชนีชี้วัดจังหวัดบูรณาการ (สำหรับประชาชนทั่วไป)*. (ออนไลน์). ค้นเมื่อวันที่ 10 ธันวาคม 2560, www.moi.go.th
- จามะรี เชียงทอง และคณะ (2554). *ชนบทไทย : เกษตรกรระดับกลางและแรงงานไร้ที่ดิน*. เชียงใหม่ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ธนพฤษช์ ชามะรัตน์. (2554). *การสร้างเครือข่ายทางสังคมของเกษตรกรอีสาน*. วิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอก ปริญญาดุขฎฐิบัณฑิต สาขาวิชาสังคมวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- _____. (2559ก). “บอกไปโนไผ่ปลาแดก : การรับรู้ผลกระทบจากข้อตกลงยอมรับร่วมด้านคุณสมบัติวิชาชีพการท่องเที่ยวอาเซียนของแรงงานอีสาน”, *วารสารคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยขอนแก่น*, 33 (3) : กันยายน – ธันวาคม 2559 : หน้า 193-221.
- _____. (2559ข). “ล้มมาชีพกลางมวณมิตรสหาย “ไทย - ออส” : เครือข่ายทางสังคมของแรงงานนักเรียนไทยในออสเตรเลีย”, *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี*, 8 (3) : กันยายน – ธันวาคม 2559 : หน้า 267-289.
- ธนพฤษช์ ชามะรัตน์ ดุขฎฐิ อายุวัฒน์ และอรณัฒดา ชินศรี. (2556). “พหุลักษณะของเครือข่ายทางสังคมของเกษตรกรอีสาน”, *วิทยาสารเกษตรศาสตร์ สาขาสังคมศาสตร์*, 34 (1) : มกราคม – เมษายน 2556 : หน้า 1-16.
- นพนันท์ วรรณเทพสกุล. (2559). “ปรากฏการณ์สำนึกชาวนาแบบก้าวหน้า” ในพงษ์ทิพย์ สำราญจิตต์ (บรรณาธิการ), *หนี้นอกระบบเกษตรกร ฟางเส้นสุดท้ายจากการสูญเสียที่ดิน*. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิชีวิตไท.
- บัวพันธ์ พรหมพักพิง. (2553). *ประชาคมกับการมีส่วนร่วมของประชาชน*. ขอนแก่น : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

- โยธิน แสงวดี. (2543). ผลกระทบของการมีเครือข่ายทางสังคมในถิ่นปลายทางของผู้ย้ายถิ่นต่อการเลือกถิ่นปลายทางสำหรับการย้ายถิ่นชั่วคราวจากชนบทสู่เมือง: กรณีศึกษาผู้ที่มีศักยภาพย้ายถิ่นสูงในอำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์. ใน คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา. *การประชุมวิชาการระดับชาติ สาขาสังคมวิทยา ครั้งที่ 1*. (หน้า 955-976).
- วิทย์ บัณฑิตกุล. (2554). *รู้จักประชาคมอาเซียน*. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สถาพรบุ๊คส์.
- สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. (2550). *ระเบียบวิธีวิจัยทางสังคมศาสตร์*. (พิมพ์ครั้งที่ 6). ขอนแก่น : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- _____. (2552). *ประชาสังคม : แนวคิด ทฤษฎี ปฏิบัติการ*. ขอนแก่น : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2554). *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่สิบเอ็ด พ.ศ. 2555-2559*. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- สำนักงานกฤษฎีกา. (2560ก). *สรุปการแถลงข่าวประจำสำนักนายกรัฐมนตรี*. (ออนไลน์). ค้นเมื่อวันที่ 10 ธันวาคม 2560, www.opm.go.th
- _____. (2560ข). *ประเทศไทย 4.0*. (ออนไลน์). ค้นเมื่อวันที่ 10 ธันวาคม 2560, www.opm.go.th
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (2559). *ลี้มตาอำปาก จาก “ชาวนา” สู่ “ผู้ประกอบการ”*. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน.
- Ayuwat, D. and Chamaratana, T. (2013). “ The Role of Labour Broker Networks in Setting the Price of Working Abroad for Thai Migrant Workers”, *Asia-Pacific Population Journal*. Volume 28, Issue 2, December 2013 : 51-68.
- _____. (2015). “ The Fee Setting for Thai Labourers Working Abroad”, *International Business Management*. Volume 9, Issue 3, 2015 : 232-238.

- Chambers, R. and Conway, G.R. (1991). *Sustainable Rural Livelihoods: Practical Concepts for the 21st Century*. London : Institute of Development Studies.
- Creswell, J.W. and Plano-Clark, V.L. (2007). *Design and Conducting Mixed Methods Research*. New York: SAGE.
- Curran, S.R. and Rivero-Fuentes, E. (2003). "Engendering Migrant Networks: the Case of Mexican Migration". *Demography*, 40(2), 289-307.
- De Nooy, W., Batagelj, V. and Mrvar, A.(2005). *Exploratory Social Network Analysis with Pajek*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Raghuram, P., Henry, L., and Bornat, J. (2010). Difference and Distinction? Non-migrant and Migrant Network. *Sociology*, 44(4), August, 623 – 641.
- Shah, N.M. and Menon, I. (1999). Chain Migration Through the Social Network: Experience of Labour Migrants in Kuwait. *International Migration*, 37(2), 361–382.